

KDYŽ SE ŘEKNE VEŘEJNÉ MÍNĚNÍ..

JIŘÍ ŠUBRT, JIŘÍ VINOPAL,
MARTIN VÁVRA

STUDIJNÍ TEXTY

Když se řekne veřejné mínění...

Jiří Šubrt, Jiří Vinopal a Martin Vávra

Recenzovali:

doc. PhDr. Pavol Frič, Ph.D.

prof. PhDr. Jan Jiráček, Ph.D.

Tato kniha vznikla v rámci programu Cooperatio, poskytovaného Univerzitou Karlovou, vědní oblast Sociology and Applied Social Sciences, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2024

Edice SLON – Studijní texty, 79. svazek / řídí Helena Kubátová,
Marek Skovajsa, Alena Miltová a Jiří Ryba

Redakce Nikola Staníčková

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2024

© Jiří Šubrt, Jiří Vinopal, Martin Vávra, 2024

ISBN 978-80-246-5836-0

ISBN 978-80-246-5864-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum

OBSAH

1. Úvodem | 7

2. Veřejné mínění (především) jako předmět teoretické reflexe | 10

Kdy to všechno začalo? 10 – Fáma 14 – Hlas lidu 15 – Konzervativní kritika 16 – Formování představ o veřejném mínění v období nástupu moderní společnosti 18 – Davy a veřejnost na počátku sociologického zkoumání veřejného mínění 19 – Individuální a veřejné mínění 22 – Pochyby o veřejném mínění 25 – Od davů a veřejností k mase 27 – Koncept masové společnosti 28 – Veřejnost a masa 30 – Masa a elita 31 – Strukturální proměny veřejnosti 33 – Dav a publikum 33 – Pojem veřejnost v pluralistickém pojetí 34 – Mínění obyvatel 36 – Veřejné mínění a demokracie 37

3. Veřejné mínění (především) jako předmět empirického výzkumu | 40

Ideály demokracie a občanské společnosti 41 – Nástup novopozitivismu 43 – Výběrová šetření 44 – Výzkum postojů 45 – Slaměná hlasování a individualizace veřejného mínění 49 – Gallup poll 50 – Velká očekávání 52 – Institucionalizace výzkumu veřejného mínění 53 – Mass observation 54

4. Počátky výzkumu veřejného mínění v Česku | 56

Československý ústav pro výzkum veřejného

mínění 57 – Medailonek: Čeněk Adamec 61 – Teoretické a metodologické otázky spojené s počátky výzkumu veřejného mínění u nás 64 – Rok 1948 a přerušování zkoumání veřejného mínění 65

5. Reflexe veřejného mínění v kontextu

sociálních jevů a procesů v moderních společnostech | 69

Výzkum totalitarismu a vlivu masové komunikace 69 – Koncepce masové komunikace 70 – Dvoustupňový komunikační tok 72 – Teorie veřejného mínění a pochybnosti o ní 75 – Nastolování agendy (Agenda-setting) 77 – Názorové klima a spirála mlčení 79 – Ověřování hypotézy spirály mlčení 81 – Veřejné mínění jako tlak ke konformitě 82 – Fáma jako černý trh informací 86 – Fáma a mocenské boje 88 – Proměny veřejného mínění v novém tisíciletí 90

6. Současnost empirického zkoumání

veřejného mínění | 92

Výzkumné oblasti a přístupy 92 – Dotazníkové šetření 96 – Globální rozšíření výzkumů veřejného mínění 110 – Data z výzkumů veřejného mínění a datové archivy 113 – Český archiv dat z výzkumů veřejného mínění 114 – Data z výzkumů veřejného mínění v jiných zemích 115 – Budoucnost průzkumů veřejného mínění 116 – Porozumění výsledkům výzkumů – prezentace dat 118 – Rizika bezmezných důvěry v čísla 119 – Psychologie konzumenta výsledků výzkumů 121

7. Závěrem | 124

Literatura | 127

O autorech | 138

Veřejné mínění je dnes často vnímáno pouze skrze čísla produkovaná dotazníkovými průzkumy. Z obzoru ustupuje skutečnost, že veřejné mínění je mnohvrstevnatým jevem, o kterém v historii různými způsoby uvažovala řada významných myslitelů a autorů spadajících do sféry filosofie, psychologie, politické vědy a v neposlední řadě i sociologie. Podle mnohých z nich jsou přitom průzkumy vždy jen velmi zjednodušeným, často nepřesným a povrchním náhledem na podobu veřejného mínění.

Tento nesoulad (a někdy dokonce rozpor) mezi „filozofickým“ a empirickým uchopením veřejného mínění přitom nelze nijak jednoduše odstranit, v běžném životě společnosti i v jeho odborné reflexi totiž přirozeně používáme, a do jisté míry zřejmě potřebujeme, oba přístupy a pojetí. Rychlá nahlédnutí, která nám například řeknou, jak důvěryhodné jsou pro občany politické instituce, i hluboké teoretizující analýzy, které popíší třeba to, jak se mění charakter veřejnosti spolu s tím, jak lidé stále intenzivněji využívají jako základ pro získávání informací sociální média. Výzkum mínění bez teorie může snadno sklouznout do replikování standardizovaných otázek a mechanické interpretace odpovědí respondentů bez chápání širších souvislostí. Abstraktní tvrzení o veřejném mínění pak hrozí, že se stanou sterilním teoretizováním, které není empiricky ověřováno (nebo ani ověřitelné není).

Pravděpodobně vždy bude nutné hledat rovnováhu mezi pragmatickým („výzkumnickým“) pojetím veřejného mínění jakožto agregátu toho, co si myslí jednotliví obyvatelé o vy-

braných konkrétních tématech, a teoretickým chápáním veřejného mínění jako nadindividuální, kolektivní politické síly, která hraje nezastupitelnou roli v demokratických společnostech; a koneckonců nejen v nich.

8 | Tato kniha se pokouší nahlížet na veřejné mínění z obou úhlů pohledu a uvést tak čtenáře do tématu na malé ploše co nejkompexněji. Autoři ukazují, jak se proměňovalo přemýšlení o veřejném mínění od antiky až po současnost. Některá témata úvah přetrvala tisíciletí a stojí za to vrátit se k nim, přestože v současné době například spíše než o fámách mluvíme o dezinformacích či městských legendách. Obdobně úvahy o masách a davech mají svůj původ už na přelomu 19. a 20. století, nicméně přes nejrůznější peripetie (kdy se z psychologie davu stal výzkum kolektivního jednání) zůstaly inspirací i pro současné autory. V knize jsou představeny také důležité koncepty vzniklé ve druhé polovině 20. století, jako je spirála mlčení, agenda-setting nebo masová společnost.

Autoři nabízí i nahlédnutí k počátkům systematického výzkumu veřejného mínění, které se kladou do Spojených států třicátých let minulého století, i na jeho rozšíření do dalších zemí, a pochopitelně i do Československa. Málo kdo dnes již například ví, že Ústav pro výzkum veřejného mínění byl v Praze založen již v roce 1946, a že ještě než byl komunistickým režimem zlikvidován, provedl několik desítek kvalitních průzkumů. V návaznosti na tuto linii je pak důležitou součástí knihy také představení způsobů provádění průzkumů veřejného mínění v současné době i možné směry jeho vývoje v blízké budoucnosti.

V české odborné literatuře se v předchozích desetiletích postupně objevilo několik knižních titulů přehledového charakteru, které byly věnované veřejnému mínění. V prvé řadě se jednalo o práce zabývající se výzkumnou metodologií. Nejprve to byla překladová literatura, tj. Gallupův *Průvodce po výzkumu veřejného mínění* (1948), později *Výzkum veřejného mínění* od Noelleové (1968) a Grušinovo *Veřejné mínění a jeho výzkum* (1972). Další literatura se objevila po roce 1989. Byl to

popularizační titul *Čtení o veřejném mínění* (Vacek 1997), kolektivní učební text *Kapitoly ze sociologie veřejného mínění* (Šubrt a kol. 1998) a práce slovníkového charakteru s názvem *Od A do Z ve výzkumech veřejného mínění* (Mišovič a kol. 2010). Důvodů, které nás vedly k předložení tohoto nového pojednání, je několik. Předně jím chceme vyplnit určitou informační mezeru, která se vytvořila od vydání posledně jmenované knihy. Práce je přitom psána se snahou oslovit odbornou i laickou veřejnost. Za rozhodující cílovou skupinu považujeme vysokoškolské studenty sociálních věd. Snahou je zprostředkovat jim v rámci jednoho svazku pestrou škálu poznatků a informací, které se týkají historického vývoje veřejného mínění i širších souvislostí, v nichž se tento fenomén projevuje; informovat o různých aspektech jeho dosavadní teoretické reflexe; a v neposlední řadě zrekapitulovat, na čem byly založeny dřívější pokusy o jeho výzkum a o jaké metodologické přístupy a principy se opírá současná výzkumná praxe.

2. VEŘEJNÉ MÍNĚNÍ (PŘEDEVŠÍM) JAKO PŘEDMĚT TEORETICKÉ REFLEXE

10 | V této části knihy se zaměříme na společenský jev, který je označován jako veřejné mínění. Podíváme se na jeho minulost a přítomnost, a budeme také diskutovat pojmy, které se svým obsahem na tento fenomén vážou.

Veřejné mínění patří k těm pojmům, které velice záhy přestaly být výlučně odbornými termíny (pokud vůbec kdy výlučně odbornými termíny byly) a postupně pronikly do běžného slovníku. Jak ukážeme, původně se jednalo o označení velmi obecné, skrývající v sobě různé představy zejména v kontextu teorií společenské smlouvy a demokracie. Nicméně například ve druhé polovině 20. století se převládající sdílenou představou o veřejném mínění staly dotazníkové průzkumy a jejich výsledky. Lidé, kteří s tímto pojmem přicházejí do kontaktu nebo jej sami používají, mu povětšinou individuálně nějak rozumějí. Ovšem tento význam se může lišit člověk od člověka, a dokonce i situace od situace. Bohatá historie uvažování o veřejném mínění nás zkrátka vybavila nespočtem různých pojetí, koncepcí, představ nebo očekávání. A přirozeně pak nastávají potíže a komplikace, pokud má být obsah tohoto pojmu vědecky jednoznačně definován a vymezen v rámci sociálních a humanitních věd. Diskuse, které se o povaze tohoto fenoménu vedou již po řadu desetiletí, mají v některých aspektech dokonce povahu obecných teoretických dilemat.

Kdy to všechno začalo?

První z těchto dilemat se týká toho, zda se veřejné mínění objevuje teprve s nástupem moderní společnosti, anebo zda se

jedná o fenomén, se kterým se setkáváme i v jiných, předchozích typech společností. Tuto otázku by bylo možné formulovat i takto: Objevuje se veřejného mínění teprve v době, kdy vzniká výraz pro jeho označení, anebo tento fenomén existoval již dříve a byl jenom jinak nazýván? Spor, který je zde veden, nám může do jisté míry připomenout diskusi o národech a nacionalismu, kterou se zabývá Ernest Gellner (2002). I zde totiž existují dvě teorie: První, kterou lze považovat za „modernistickou“ a druhá, kterou lze označit za „primordialistickou“. Modernistická teorie říká, že veřejné mínění se objevuje teprve s nástupem moderní společnosti. Primordialistická teorie tvrdí, že veřejné mínění je starobylé a že zde existuje od nepaměti.

| 11

Pojem veřejné mínění se objevuje v 18. století ve Francii a Anglii v souvislosti se společenskými a politickými emancipačními tendencemi. Teoretikové, které bychom mohli v tomto případě označit za modernisty, vycházejí z předpokladu, že veřejné mínění je ryze novodobým fenoménem, jehož existence je podmíněna takovým stavem společnosti, kdy jedinci jako svobodní občané si mohou svobodně vytvářet mínění o veřejných záležitostech, mají právo toto své mínění vyjádřit a na těchto veřejných záležitostech se podílet.

Modernistické stanovisko zformuloval na počátku 20. století francouzský sociolog Gabriel Tarde, který v knize *Mínění a dav* (Tarde 1901) spojuje rozvoj veřejného mínění se dvěma skutečnostmi, které umísťuje do 18. století: a) se vznikem veřejností – jím v dané době chápaných v podobě užších veřejností literárních, filozofických aj., b) s přeměnou soukromých rozmluv, vedených v dobových salónech, v rozmluvy veřejné, vedené na stránkách novin. Expanzi veřejného mínění v 19. století dává Tarde do souvislosti s rozvojem komunikačních prostředků, přičemž v této době se jednalo zejména o tisk, železnici a telegraf.

Pojem mínění spojuje Tarde s problematikou konverzace, kterou charakterizuje jako dialog, který nemá daný cíl; mluví se především proto, že je to příjemné a zábavné.

Tarde se zabývá procesem, v němž se privátní konverzace, charakteristická pro život v salonech 18. století, přeměňuje v diskusi veřejnou, vedenou na stránkách novin. Tato veřejná rozmluva je pak důležitým faktorem formování veřejného mínění. Klíčovou úlohu v tomto procesu sehrávají noviny, které jsou tím, co veřejné mínění formuje (utváří), a zároveň jsou produktem tohoto mínění (jeho odrazem), a jako takové jsou jím vytvářeny.

12 | Modernistickou teorií je ovlivněno i myšlení německého autora Jürgena Habermase, autora knihy *Strukturální přeměna veřejnosti* z roku 1962 (Habermas 2000). Habermas v ní hovoří o občanské veřejnosti, která se vyvinula z veřejnosti „reprezentativní“, jež fungovala v pozdním středověku. Občanskou veřejnost chápe Habermas jako veřejnou sféru, v níž se pohybuje „rozvažující“ publikum. Její vznik je spojen s rozšířením tisku, díky kterému se vytváří čtenářské publikum, jež je na svém počátku složeno ze zástupců privilegované vrstvy měšťanů. Občanská veřejnost jako nositel měšťanských emancipačních ideálů se ve svých počátcích formovala jako veřejnost literární, čtenářská, orientovaná na kulturu vytvářenou v soukromých salonech a kavárnách.

Základní jednotkou občanské veřejnosti je soukromá osoba, jejíž role je kombinována s rolí vlastníka určitých vzácných statků; občanská veřejnost tedy předpokládá oddělení veřejné oblasti (stát) od oblasti soukromé (trh, rodina). Instituce veřejnosti měla podle původních představ prostřednictvím veřejných diskusí (veřejného mínění) kontrolovat a legitimovat panství; ve sféře občanské (resp. politické) veřejnosti se tedy občané měli obracet proti státní moci, zatímco v oblasti ekonomiky se jejich společným zájmem stal liberalizovaný trh.

Habermas nahlíží občanskou veřejnost jako instituci a zkoumá, jakými proměnami prošla během posledních dvou století. Jako kriticky orientovaného autora ho zajímá nejen její vznik a vývoj, ale především její úpadek v období přechodu od liberalismu ke kapitalismu státního intervencionismu, kdy

je princip veřejné diskuse nahrazován manipulací ze strany médií a public relations. Občanská veřejnost se v této době přeměňuje v oblast, v níž je používána publicita za účelem dosažení souhlasu a prestiže, přičemž možnosti tisku vytvářet kritickou veřejnost jsou omezovány v závislosti na zájmech těch, kteří sdělovací prostředky řídí.

Modernistické stanovisko, které spojuje počátky veřejného mínění s genezí moderní společnosti, lze nicméně konfrontovat s pohledem „primordialistů“, kteří se snaží ukázat, že veřejné mínění se v určitých podobách vyskytovalo i ve společnostech předmoderních. Tento názor můžeme nalézt například u Jamese Bryce, britského myslitele druhé poloviny 19. století a autora spisu *American Commonwealth* (Bryce 1888). Bryce konstatuje, že veřejné mínění představovalo významný mocenský faktor téměř u všech národů a téměř ve všech dobách. Setkáváme se s ním nejen v podmínkách soudobých demokratických společností, ale i ve společnostech despoticky ovládaných, i když zde samozřejmě hraje podstatně jinou roli. Rozdíl mezi despoticky ovládanými a svobodnými společnostmi spočívá v tom, že v prvním případě se lidé instinktivně podřizují moci, o které nevědí, že ji sami vytvořili (může jít též o důsledek tiché rezignace ovládané většiny), v druhém případě jsou si naopak lidé vědomi své autority a s tímto vědomím přistupují k vládnoucím osobám jako ke svým agentům. Konflikty a revoluce jsou, jak říká Bryce (1888), produktem „přechodného stadia“ v němž lidé začínají chápat, že jsou ve skutečnosti nejvyšší mocí ve státě, zatímco vládci si ještě neuvědomili, že jejich moc jim byla pouze delegována.

K primordialistickému proudu můžeme zařadit také německého autora Wilhelma Bauera, který v první polovině 20. století publikoval rozsáhlé knižní dílo *Die Öffentliche Meinung in der Weltgeschichte* (Bauer 1930). V něm mj. dokazuje, že ačkoliv se pojem veřejné mínění objevil teprve v 18. století, samotný fenomén, který je tímto pojmem označován, je mnohem starší a můžeme se s ním setkat hluboko v minulosti, kdy byl ovšem označován jinými výrazy. Bauer nalézá stopy

tohoto fenoménu již v antice, v řeckých pojmech *ossa*, *pHEME*, *nomos* nebo římských *fama*, *fama popularis*, *rumores*. Ve středověku byla známa úsloví *vox populi vox dei* (hlas lidu – hlas boží) a pojem *consensus* (resp. *consensus omnium*), v renesanci výraz *publica voce*; Shakespearovy postavy hovoří o *opinion*. Ještě v 19. století se vedle pojmu veřejné mínění (francouzsky *opinion publique*, anglicky *public opinion*) užívala řada dalších výrazů se stejným nebo podobným obsahem, například francouzské *opinion du peuple*, anglické *climate of opinion* či *general opinion*, nebo německý *Zeitgeist*.

Fáma

Specifické postavení mezi všemi těmito výrazy měl pojem *fama*, který byl znám již v antickém světě. V řecké mytologii se objevuje bohyně se jménem *PHEME*, která byla schopná lidem dodávat naději. Ve starověkém Římě pak pojem *fama* označoval skutečnosti, pro které existovaly ještě některé další slovní ekvivalenty: – *existimatio*, *rumor*, *sermo*, *opinio* (Soukalová 2014, 37–38).

Římští politici si dobře uvědomovali, že jejich kariéra závisí na názorech jejich potenciálních voličů. Veřejně činná osoba byla proto nucena zaobírat se náladami občanů a sledovat proměny v jejich mínění, jež se objevovaly jak v reakcích na veřejných shromážděních, tak i v názorech a klevetách, které kolovaly po městě. Přestože obecné mínění charakterizované pojmem *fama* bylo široce respektováno, existovala propast mezi hodnocením názorů *patricijů* a *plebejců*. Názory lidu tak byly považovány jednou za úctyhodné a jindy za nebezpečné a nestálé. Slovo *fama* přitom většinou označovalo mínění horních vrstev, na které byl především brán zřetel. Mínění *plebsu*, jež bylo chápáno jako nehodnotné, nespolehlivé a nepravdivé, bylo naproti tomu spojováno spíše s pojmem *rumor* (Soukalová 2014, 38).

Hlasu lidu (*vox populi*) byla přisuzována významná role i ve středověku, kdy byl považován za nositele všeobecné shody